

J. Locke Epistemolojisinde İman-Akıl İlişkisi ve Tanrı'nın İnâyeti*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 30 Kasım 2024 Kabul Tarihi: 11 Haziran 2025

✉ **Mahmut Buyankara**

Dr. Öğr. Gör. / Dr. Lecturer

Bingöl Üniversitesi / Bingöl University

İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology

<https://ror.org/03hx84x94>

<https://orcid.org/0000-0003-0222-4318>

mb2kara@hotmail.com

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, katı akılcı bir filozof olarak değerlendirilen John Locke'un bilgi kuramı çerçevesinde vahiy anlayışını incelemek; vahiy yoluyla elde edilen bilgi ile doğal bilgi arasındaki ilişkiyi nasıl temellendirdiğini ortaya koymak ve bu bağlamda ilâhî inayetin epistemolojik işlevini değerlendirmektir. İnsanın doğuştan birtakım bilgiler getirdiğine ilişkin rasyonalistlerin iddialarını reddeden Locke'a göre sahip olduğumuz bütün bilgiler deneyim sonucunda elde edilmiştir. Locke açısından ilâhî vahiy insan bilgisini genişleten ona bilmediği konularda yol gösteren önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu durumda iki farklı problem ortaya çıkmaktadır. Birinci problem vahyin doğruluğunun nasıl bilineceğinin açıklığa kavuşturulmasıyla ilgilidir. İkincisi ise vahye ilişkin bilginin ampirik bir şekilde elde edilemiyor olmasının Locke'un, "tüm bilgilerimizin kaynağının deney olduğu" iddiasıyla çelişki oluşturma olasılığıdır. Onun iman, bilgi ve Tanrı'nın inâyeti hakkındaki düşünceleri bu problemlerin çözümüyle doğrudan ilişkili görünmektedir. Bu çalışmada, Locke'un inanç alanında aklın sınırlarını aşan bazı unsurların varlığını kabul ettiği ileri sürülecektir. Bununla birlikte, akla ve genel doğrulara aykırı olmamakla birlikte ampirik olarak temellendirilemeyen meselelerde bireyin Tanrı'nın inayetine güvenmesinin Locke'un epistemolojik sistemiyle çelişmediği savunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, John Locke, İman, Akıl, İnâyet, Vahiy, Epistemoloji.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Relationship between Faith - Reason and the Grace of God in J. Locke's Epistemology*

Research Article

Received: 30 November 2024 Accepted: 11 June 2025

Abstract

John Locke is regarded as a strict empiricist who rejected the notion of innate ideas and asserted that all knowledge arises from experience. Within the framework of his epistemological project, however, Locke's treatment of religious belief and divine revelation presents a complex and nuanced account that challenges a purely empirical outlook. This study aims to examine Locke's understanding of revelation in light of his epistemology, with particular attention to how he reconciles revealed knowledge with natural knowledge, and how he conceptualises the role of divine grace within this system. Locke's rejection of rationalist claims about innate knowledge entails that all human knowledge must be derived from sensory experience or reflection. Nevertheless, Locke assigns a significant role to divine revelation, viewing it as a source that extends human understanding into domains that empirical investigation alone cannot reach. This raises two critical challenges. First, how can the truth of a supposed revelation be verified? Second, does accepting non-empirical knowledge conflict with Locke's claim that all knowledge stems from experience? This study argues that Locke, while maintaining the primacy of reason, acknowledges the legitimacy of certain elements in religious belief that transcend the limits of human rationality. Furthermore, it will be maintained that trusting in divine grace—so long as it does not contradict reason or general truths—is not inconsistent with Locke's epistemological framework. Rather, such trust may be seen as a rational response within the boundaries of his theory of knowledge, particularly in cases where empirical justification is unavailable but belief is nonetheless coherent with the principles of reason.

Keywords: Philosophy of Religion, John Locke, Faith, Reason, Grace, Revelation, Epistemology.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

John Locke is often regarded as a strictly rationalist philosopher within the philosophy of religion, yet his epistemology is fundamentally grounded in empiricism. Locke famously denied the existence of innate ideas, asserting that the human mind at birth is a blank slate-tabula rasa-upon which knowledge is inscribed through sensory experience and subsequent intellectual processing. While Locke insisted that all knowledge originates from experience, he did not confine knowledge solely to sensory data. He acknowledged revelation as a legitimate form of knowledge, albeit one not derived directly from the senses, but introduced through the testimony of divinely appointed prophets. In this way, revelation remains consistent with Locke's broader epistemological framework as a form of acquired knowledge. Locke's rejection of innate ideas forms a cornerstone of his theory of knowledge. He argued that if certain truths were innate, they would be universally recognised regardless of cultural or geographical context. For example, belief in God, if innate, would be found across all human societies. Yet Locke observed that in some remote or so-called primitive tribes, no concept of God existed. This absence undermines the doctrine of innate ideas. Furthermore, Locke believed that adherence to innate ideas would foster intellectual complacency and promote unexamined dogma. For Locke, genuine knowledge arises when external sensory data are abstracted and conceptualised by the mind, implying that cognition is not reduced to mere sensation. Thus, it would be inaccurate to label Locke a naive sensationalist.

Locke's recognition of revelation illustrates that he was not merely an empiricist but also a philosopher who seriously considered religious knowledge. Revelation, for Locke, is a valid source of knowledge that surpasses the bounds of sensory perception without contradicting reason. This introduces an intriguing philosophical tension: Locke maintains that all knowledge comes from experience, yet he affirms the epistemic value of revelation, which does not originate in sensory experience. This tension invites deeper exploration of revelation's place within Locke's epistemology-a subject central to ongoing philosophical discussions about his thought. Locke insists that true revelation cannot conflict with reason, as both natural knowledge and revealed knowledge ultimately derive from the same divine source. Thus, authentic revelation must harmonise with rational inquiry. Were a revelation to contradict reason or propose something demonstrably false, it would imply that God acted against His own nature-an idea Locke considers both theologically and philosophically untenable. According to Locke, revelation serves the crucial function of illuminating truths beyond the reach of human reason, such as proper forms of

worship, the existence of angels, the afterlife, and the immortality of the soul. In this sense, revelation supplements natural knowledge by expanding human understanding into metaphysical domains otherwise inaccessible.

Nevertheless, global harmony between reason and revelation is not always evident. In cases of apparent conflict, the question arises as to which should take epistemic precedence. Understanding how Locke navigates such dilemmas is vital to grasping his perspective on faith and reason. Here, the notion of divine grace is particularly relevant. For Locke, grace operates not only in realms beyond reason but also in the lives of those who sincerely seek God. In His mercy, God extends grace to those who earnestly turn to Him, offering assistance that is moral, spiritual, and intellectual. Conversely, individuals who persist in sin and reject God's guidance cannot expect such grace, and will ultimately face the consequences in the Hereafter.

This study explores Locke's understanding of revelation within the framework of his epistemology, focusing on how he reconciled revealed knowledge with natural knowledge. It further investigates whether Locke incorporated the concept of divine grace into the domain of faith, which lies beyond sensory experience. The research begins with an analysis of Locke's own writings, followed by a review of primary and secondary sources related to the topic. Employing an analytical method, the study first presents Locke's views, then evaluates supporting and opposing interpretations, concluding with insights drawn from the analysis.

The findings suggest that Locke, despite his empiricism, did not perceive an inherent contradiction between reason and revelation. He held that genuine revelation can be recognised through reason, though reason must ultimately yield to revelation in matters beyond its reach-such as the nature of the soul and the afterlife. Accordingly, Locke acknowledged divine grace within faith as God's facilitation and illumination for those who seek Him-an area inaccessible to the senses but essential to a comprehensive epistemology.

Giriş

John Locke (ö. 1704), insan bilgisinin temel kaynağının amprik olduğunu savunurken, vahiy bilgisinin de birey tarafından sonradan edinilen ve deneyime dayalı bilişsel süreçlerle ilişkilendirilebilecek bir bilgi türü olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre zihnin doğuştan birtakım bilgiler getirdiği kabul edildiğinde, dünyada yaşayan bütün insanların kabul ettiği ortak şeylerin olması gerekir. Bu duruma en layık inanç Tanrı fikri olmakla birlikte dünyanın farklı yerlerinde yaşayan bazı ilkel kabilelerde ve deniz aşırı bazı ülkelerde Tanrı fikrinin olmadığı görülmektedir.¹ Dolayısıyla zihin boş bir levha olup (tabula rasa)² doğuştan getirilen bilgileri kabul etmek; Tanrı'nın bilgi sahibi olmamız için bize bahsettiği yetenekleri değersiz kılacak, insanı tembelliğe sevk edecek ve bir takım yanlış inançlara sebebiyet vermekten başka işe yaramayacaktır.³ İnsan, duyuları vasıtasıyla edindiği verileri zihninde çeşitli düşünsel süreçlerden geçirerek kavramsallaştırır ve idealara dönüştürür. Bu anlamda Locke'un salt duyumcu olduğunu söylemek doğru görünmemektedir. Locke'un salt duyu verileriyle hareket etmediğine ilişkin diğer bir husus vahiy insan bilgisi için gerekli bir kaynak olarak görmesidir. Zira Locke açısından vahyin imkânı ve değeri sahip olunan inançların doğruluğu ve savunulabilirliği açısından önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Ona göre insanın amprik bir şekilde edindiği doğal bilgiler ve Tanrı'nın güvenilir elçileri aracılığıyla edindiği vahiy bilgisi arasında bir çatışma söz konusu değildir. Vahiy bilgisinin yanlışlığı ya da akılla çelişmesi durumunda Tanrı kendisine giden yolu bilerek engellemiş ve kendi ellerini bağlamış olur. Doğal bilgi ile vahiy bilgisinin kaynağı bir olduğuna göre akıl ile gerçek vahiy birbiriyle çelişemez. Vahiy; ibadetler, meleklerin varlığı, âhiret inancı ve ruhun ölümsüzlüğü gibi insanın kendi çabasıyla öğrenemeyeceği konularda bilgisini genişletmekte; insana bilmediği dünyanın kapılarını açmakta ve bu anlamda önemli bir rol üstlenmektedir. Tüm bu katkılarının yanında akıl ile vahiy arasındaki ilişki

¹ John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (New York: J & J. Harper Printers, 1824), 1/93. Locke'un deniz aşırı ülkeler ve kabilelerden kastı Brezilya, Burundi, ve Karayipler gibi yerlerde yaşayanlardır. Bk. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/93.

² Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/102-103.

³ James Gibson, *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1917), 35-36.; Tahsin Ölmez, *John Locke ve Dini İncanın Aklılığı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 203.

her zaman birbiriyle uyumlu olmamıştır. Öyleyse akıl ile vahyin çelişmesi durumunda ne yapılacaktır? Locke iman ile akıl arasında cereyan eden bu tarz problemleri hangi yol ve yöntemlerle çözmektedir? Tanrı'nın inâyeti belirtilen problemleri aşmaya yardımcı olabilir mi? Söz konusu soruların cevapları metin içerisinde tartışılmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızın temel amacı Locke'un bilgi anlayışını dikkate alarak vahiy yaklaşımına, vahiy bilgisi ile doğal bilgiyi nasıl uzlaştırdığına ve bunlar üzerinden inâyet düşüncesiyle ilgili yaklaşımına yer vermektir. Araştırmada öncelikle John Locke'un kendi eserleri olmak üzere konuyla doğrudan ya da dolaylı bir biçimde ilişkili olan birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu çalışmada, analitik bir yöntem benimsenerek öncelikle Locke'un konuyla ilgili görüşleri incelenmiş; ardından söz konusu görüşleri destekleyen veya onlarla çelişen farklı düşünceler değerlendirilmiş ve bu çerçevede ulaşılan sonuçlar tartışmaya açılmıştır. Mevcut veriler ışığında, Locke'un kendi eserlerinde Tanrı'nın inâyeti konusunu müstakil bir başlık altında sistematik biçimde ele almadığı; buna karşın, ilgili temaya eserlerinin çeşitli bölümlerinde dolaylı ve parçalı biçimde yer verdiği tespit edilmiştir. Ayrıca Locke'un inâyet yaklaşımını müstakil bir konu olarak işleyen herhangi bir çalışmaya da rastlanmamıştır. Bu açıdan çalışmamızın çağdaş din felsefesi literatürüne önemli bir katkı sunmasını ve ileride farklı inanç sistemleriyle karşılaştırmalı olarak yapılacak araştırmalara imkân sağlamasını umuyoruz. Sonuç olarak Locke, akıl ile vahiy arasında bir çelişki görmeyerek gerçek vahyin akıl yoluyla ayırt edilebileceğini savunmakla birlikte aklın, metafizik düzeydeki ruh ve âhîret gibi kendisini aşan konularda vahyin rehberliğine ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, çalışmada Locke'un, duyuşal tecrübenin sınırlarını aşan inanç alanında, Tanrı'nın bireylerin yönelimlerini kolaylaştırmak ve onları hakikate ulaştırmak amacıyla inâyetiyle rehberlik ettiğini kabul ettiği ileri sürülecektir. Makalede öncelikle Locke epistemolojisinde doğuştan getirildiği iddia edilen bilgilerin reddiyle ilgili hususlara değinilecek, ikinci olarak Locke açısından akıl-vahiy ilişkisinin nasıl kurulması gerektiğine yer verilecek ve son olarak Tanrı'nın inâyetine ilişkin düşünceleri ele alınacaktır.

1. Doğuştan Bilgilerin Reddi

Ampirist bir filozof olan John Locke; Sokrates (ö. M.Ö. 399), Platon (ö. M.Ö. 348) ve Descartes (ö. 1650) gibi rasyonalistlerin iddia ettiklerinin aksine⁴ insanın doğuştan hiçbir bilgi getirmediğini ve sahip olduğu tüm

⁴ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* isimli eserinin (bundan sonra metin içerisinde kısaca *Essay* olarak ifade edilecektir) birinci kitabında doğuştan getirilen bilgiler düşüncesini eleştirirken kimleri hedef aldığını ismen ifade etmemektedir. Bununla beraber, kendisinden oldukça etkilendiği bir filozof olarak Descartes'ı ve Kartezyen filozofları hedef aldığı 19. yüzyılın sonuna kadar kabul gören

bilginin sonradan kazanıldığını ileri sürmektedir.⁵ Ona göre insan zihninde doğuştan gelen birtakım prensiplerin olduğunu iddia etmek bizi çeşitli problemlerle karşı karşıya bırakır: Eğer söz konusu prensipler zihinde doğal bir şekilde yer alıyor ise nasıl doğuştan olduklarının gösterilmesi gerekir. Eğer zihinde bulunuyor iseler, bazı kişiler tarafından bilinmemelerinin sebebi nedir? Locke'a göre bir bilginin/prensibin zihinde doğuştan var olduğunu fakat yine de zihin tarafından bilinmediğini ifade etmek bu bilginin olmadığını söylemekle eş değerdir. İnsanın bilmediği herhangi bir bilginin zihinde var olduğu söylenemez.⁶ Locke, ne teorik prensiplerin ne de ahlâk gibi pratik prensiplerin varlığının doğuştan gelmediğini iddia etmektedir. Ona göre hiçbir ahlâkî prensip tüm insanlar tarafından ortak kabul görmediğinden, tıpkı bilgide olduğu gibi doğuştan gelen ahlâkî prensiplerden de söz edilemez.⁷ Locke'a göre, doğuştan bilgilerin kabul edilmesine en layık fikir "Tanrı'nın varlığı fikri"⁸ olmasına rağmen, bazı deniz aşırı ülkelerde ve ilkel kabilelerde Tanrı'nın varlığından haberdar olunmaması onun da doğuştan gelen bir fikir olmadığını göstermektedir.⁹ Acaba Locke doğuştan getirilen bilgileri reddederken örneğin matematiğin aksiyomları ve mantık ilkeleri gibi apriori bilgileri de reddetmekte midir?

Aslında onun reddiyesi bilginin doğuştan getirildiği iddiasına yönelik olup matematik doğruları gibi apriori bilgileri inkâr etmemektedir.¹⁰ Locke'a göre doğuştan bilgiler düşüncesini kabul ettiğimizde, din ve ahlâkın felsefî temeli kaybolur. Doğuştan birtakım bilgilerin getirildiği düşüncesi zihinsel tembelliğe yol açan ve insanları araştırmaktan, sorgulamaktan alıkoyn sonuçlara neden olmaktadır.¹¹ Ayrıca iddia edildiği gibi doğuştan getirildiğine inanılan bilgiler aslında doğuştan olmayıp insanın kendi tabii yetilerini kullanarak sonradan elde ettiği bilgilerdir.¹² Locke'a göre dış

bir düşüncedir. Öte yandan Cambridge Platoncuları ve o dönemde ilişki içinde bulunduğu bazı Oxford hocaları da eleştirilerinin hedefleri arasındadır. Richard I. Aaron, *John Locke* (Oxford: Clarendon Press, 1955), 27, 88, 94.

⁵ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/65-69.

⁶ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/67-69.

⁷ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/77-83.

⁸ Locke'a göre, her şeyi yaratan, her şeye gücü yeten, doğal (yasa) ve geleneksel vahyin yaratıcısı (Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/218.), ezeli-ebedi bir varlık olarak Tanrı, akıl yoluyla bilinmeye en layık varlıktır. Tanrı insanı kendisini bilebilecek şekilde çeşitli yeteneklerle donatmış olup insan zihninde O'nun varlığına ilişkin düşünceler ve bilgiler amprik veriler aracılığıyla oluşmaya başlamaktadır. Detaylı bir değerlendirme için bk. İsmail Çetin, *John Locke'da Tanrı Anlayışı* (Ankara: Vadi Yayınları, 1995), 103-121.

⁹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/93.

¹⁰ Aaron, *John Locke*, 97-98.

¹¹ Gibson, *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, 35-36.

¹² Çetin, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, 42.

dünyadan edinilen idealar (ide)¹³ ancak zihnin bazı işlemlerinden geçip bir yargı haline geldiğinde bilgiye dönüşür. Onun bilgi tanımına göre “ideler arasındaki ilişkileri ve bağıntıları algılamakla bizler bilgi sahibi oluruz.”¹⁴ Duyular vasıtasıyla dışarıdan edinilen tasarımların zihinsel birtakım süreçlerden geçtikten sonra bilgi halini alacağını öne sürmesi onun salt duyumcu olmadığını göstermektedir.

Ona göre bilgilerimizin ilk kaynağı deneydir, insan deneyden önce herhangi bir bilgi sahibi değildir ve doğuştan bilgi getirmez. Bu anlamda “zihnin boş bir levhadır”.¹⁵ İnsan duyuları ve yaşantısı aracılığıyla çevresinden edindiği bilgilerle ve bunlar üzerine akıl yürüterek türettiği yeni bilgilerle zihinsel bir birikime sahip olur. Burada esas önemli olan insanın edindiği fikirlerin doğruluğuna ve tutarlılığına akıl süzgecinden geçirdikten sonra karar vermesidir. Fakat bu durum yukarıda belirtildiği gibi onun fikriyatında tüm bilginin deneyden ibaret olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin deney dışındaki (bir bilgi kaynağı olan) vahiy¹⁶; onun düşüncesinde önemli bir bilgi kaynağıdır ve ölümden sonraki hayatın varlığı, ruhun ölümsüzlüğü, ibadetlerin nasıl yapılacağı konularında bizi aydınlatmaktadır.¹⁷ Ayrıca insanın tutkuları, bazı yetilerinin yetersiz olması ve hırsları nedeniyle yanlış yapabileceği göz önünde bulundurulduğunda vahyin rehberliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Locke’un özellikle ibadetlerin öğrenilmesinde vahyi kişi için zorunlu bir rehber olarak görmesi, onu, insanın bütün dinsel yaşantısında aklın tek başına yeterli olduğunu savunan deist yaklaşımlardan ayıran önemli bir husustur.¹⁸ Locke açısından, akıl süzgecinden geçirilerek doğruluğu tasdik edilmiş bir vahiy bilgisi, amprik bilginin yanında insan bilgisini genişleten ve insanın akli ile bilemeyeceği konularda ona yol gösteren önemli bir kaynak olarak görülmektedir.

2. Vahiy Akılla Çelişir mi?

Locke’a göre Tanrı’nın iradesi başka herhangi bir nedene bağlı olmaksızın, ister doğa yasalarıyla isterse vahiy yoluyla gönderilen ilâhî emirlerle olsun, insan için bağlayıcıdır. İnsanın tabi olduğu yasaı ikiye ayıran Locke açısından *doğal yasa*; insanın kendisi çevresi ve doğal dünyaya ilişkin süreçler ile doğa kanunlarının işleyiş süreçlerinden oluşan somut/duyusal

¹³ ‘İdea’ kavramı, Locke felsefesinde kilit bir öneme sahiptir. Ona göre ‘idea’ duyu verilerini, bunların hafızada yorumlanmasını ve hafızada kazandığı şekilleri ifade eden bir kavramdır. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/55.

¹⁴ Ölmez, *John Locke ve Dini İncanın Akıllığı*, 39.

¹⁵ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/102-103.

¹⁶ Buradaki ‘vahiy’ kavramı Locke’un tanımlamasına göre ‘geleneksel vahiy’e karşılık gelmektedir. Metin içerisinde ‘doğal vahiy’e yapılan vurgular dışındaki vahiy ifadeleri günümüzde kullanıldığı şekliyle geleneksel vahyi ifade etmektedir.

¹⁷ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/102, 214.

¹⁸ Çetin, *John Locke’da Tanrı Anlayışı*, 88; Ölmez, *John Locke ve Dini İncanın Akıllığı*, 152.

alanın tamamıdır. Aklın kendisi de Locke'a göre, verili olan bu doğal yasanın bir parçasıdır.¹⁹ “Vahiy” ise Tanrı'nın güvenilir elçileri vasıtasıyla göndermiş olduğu; hayatı düzenlemeye, ahlâka ve Tanrı'nın kendi varlığı dâhil olmak üzere insanın doğrudan bilemediği (gayb) evren hakkında ona bilgi vermeyi amaçlayan olağanüstü bir iletişim yoludur.²⁰ İnsana yönelik Tanrısal müdahaleyi kabul eden Locke'a göre, Tanrı insanın kendisini bileceği şekilde doğuştan getirilen ideler vermemiş ve insan zihnine kendi varlığını doğrudan anlayabileceği şekilde yazılar yerleştirmemiştir. Fakat insanı algı, akıl ve duyu gibi yeteneklerle donatmış, ona Tanrı'yı bilmeye yönelik yolları göstermiştir.²¹ Tanrı'nın varlığına inanmayı rasyonel temellere dayandırmaya çalışan Locke açısından, yine de iman, sadece aklın çıkarımlarına değil onun vahiy aracılığıyla Tanrı'dan geldiğini haber veren kişiye duyulan güveni ifade eden ve O'nun varlığına yönelik önermeler için gösterilen bir onaylamadır.²²

Burada kısaca Hristiyan vahiy anlayışına değinmek konunun daha iyi anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Hristiyanlıktaki teslis anlayışına göre Tanrı, İsa Mesih'in şahsında bedene bürünmüş ve insanların arasında belirli bir zaman geçirerek onlar adına acı çekmiş ve günahlarından arınmaları için mücadele vermiştir. Dolayısıyla teslis inancına göre Tanrı'nın oğlu olarak İsa'nın kendisi ve yaptıkları da vahiy kabul edilmekte ve vahiy havarileri, takipçileri vasıtasıyla aktarılmaktadır.²³ Ayrıca Hristiyan teolojisine göre vahiyde bir son bulma yoktur ve insanlar çeşitli durumlarda vahiy almaya devam ederler. Oysa İslâm dininde vahiy özel bir iletişim aracı olarak Cebail vasıtasıyla Hz. Peygamber'e iletilir ve o da bu ilâhî mesajları başka herhangi bir insanın müdahalesi olmaksızın aktarır. Bu durumda Hristiyan vahyi ile İslâm vahyi arasında belirgin farklılıkların olduğunu söylemek mümkündür. Sonuçta Hristiyan vahyi büyük oranda İsa'nın yaşam tecrübesinin takipçileri tarafından organize edilerek aktarımı ile oluş-

¹⁹ Konumuzla ilişkili diğer iki kavram “doğal teoloji” ve “doğal din” kavramlarıdır. Bunlar birbirine yakın kavramlar olup insanın akıl, duyu ve iç gözlem gibi yetenekleri ile dinî ve teolojik konuları araştırma ve sorgulama girişimini ifade eder. Bununla birlikte “doğal teoloji” ve “doğal din” savunucuları herhangi bir mistik, doğaüstü unsur ve kutsal metne başvurmadan kaçınarak sonuca ulaşmaya çalışır. Andrew Chignell, Derk Pereboom, “Natural Theology and Natural Religion”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Spring 2025 Edition), Ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/natural-theology/>>.

²⁰ Bk. John Locke, *Questions concerning the Law of Nature*, çev. Robert Horwitz v. dğr. (Ithaca and London: Cornell University Press, 1990), 211.

²¹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/152-153.

²² Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/211.

²³ Mats Wahlberg, “Divine Revelation”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Fall 2024 Edition), ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/divine-revelation/>>.

muştur. Ancak tanıklık sonucu ortaya konan böyle bir vahyin doğruluğu Locke açısından sorun teşkil etmiyor görünmektedir.²⁴ Dolayısıyla bilginin sezgisel, kanıtlamalı ve duysal yollarla elde edildiğini iddia eden Locke²⁵, tanıklık yoluyla oluşan Hristiyan vahyinin doğruluk değerini sorgulamaktan kaçınmaktadır.

Locke’a göre, aklın ve vahyin dışında inanmaya ilişkin üçüncü bir yol ise olağanüstü bir şekilde bağlanmadır. Ona göre, insan vahiy olduğu iddia edilen bir fikrin, gerçek vahiy olup olmadığına karar vermek için aklını kullanmadan onu kabul ederse, akıl ve vahiy dışında üçüncü bir onay ilkesi olarak adlandırdığı şeyi yani *tutku ile bağlanmayı* (enthusiasm)²⁶ seçmiş olur. Dinî tecrübeye ilişkin bu tarz bir bağlılık Locke açısından, kişinin kendisine ilâhî bir lütuf ile ilham geldiğini düşündüğü boş veya temelsiz bir güvenden kaynaklanır. Ona göre böyle bir lütuf veya vahyin gerçek olup olmadığını yargılamak için aklını kullanmaya gerek yoktur. Bu durum zaman zaman aşırı sevginin insanın görüşünü kapatmasından da kaynaklanabilir. Ona göre, böyle iletişimler gerçek olmayıp kişinin kendi zihninin temelsiz hayalleridir.²⁷ Locke, aşırı Protestanlardan kalan ve rasyonel olarak izah edilemeyen, aşkın bir yol ile bağlanmaya ilişkin bu anlayışı sert bir şekilde reddetmektedir. Çünkü *tutku ile bağlanma* onaylamanın kanıtla orantılı olması gerektiğiyle ilgili ilkeyi reddetmektedir.²⁸ Burada Locke’un, sahip olunan inancın doğruluğuna ilişkin olarak söz konusu ettiği “bir önermeyi kanıtların ona sağladığı güvenceden daha büyük bir güvenle kabul etmemek”²⁹ temel ilkesine aykırı davranılmış ve o inanca rasyonel bir yol ile bağlanılmamıştır. Söz konusu inanç, kanıt yerine sevgi ve güven temelinde oluşan bir bağlanma ve iman *atlayışı/sıçrayışı* içerdiğinden fideistik olarak nitelendirilebilir. Bu durum Locke’un da

²⁴ Ölmez, *John Locke ve Dini İncanın Aklılığı*, 76.

²⁵ Paul Helm, “Locke on Faith and Knowledge”, *The Philosophical Quarterly* 23/90 (1973), 58-62.

²⁶ Enthusiasm kavramını Locke *Essay*’in IV. kitabında 19. bölümde işlemektedir. Bu kavramı, bir şeyi/inancı delile dayanmadan içsel bir yöntemle/keşf ile ya da kendisinden kaynaklanan aşırı bir güven duygusuyla kabul etmek onun Tanrı’dan ilham ile kendisine geldiğine inanmak gibi anlamlarda kullanmakadır. Locke’a göre burada yanlış olan kişinin sahip olduğu fikri herhangi bir doğruluk değerlendirmesine tabi tutmaması, tutku derecesinde savunması ve herhangi bir kanıt olmamasına rağmen Tanrı’nın kendisine böyle ilham ettiğini düşünmesidir. Vehbi Hacıkadiroğlu, “enthusiasm” kavramını bağnazlık olarak Türkçeye çevirmektedir. Bk. John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013), 478-485.

²⁷ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/220-221.

²⁸ William Uzgalis, “John Locke”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Winter 2024 Edition) Ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2024/entries/locke/>>.

²⁹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/217.

belirttiği gibi Tertullianus'un akla dayanmayan temelsiz iman yaklaşımı olarak görülmektedir.³⁰ Söz konusu tutumuyla Locke fideistik anlayışlara karşı olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Ancak iman ile akıl arasında yaptığı ayırmalar, aşağıda izah edileceği üzere, onun tamamen akıl ve duyu verileriyle hareket etmediğini iman için farklı bir çıkış noktası aradığını ve zaman zaman *tutku ile bağlanma* tehlikesi yaşadığını göstermektedir.

Locke, 'iman' ve 'akıl yürütme'nin birbirinden farklılıklarını ve ayrışma noktalarını şöyle ifade etmektedir; 'akıl yürütme' duyum ve düşünme yoluyla yani zihnin doğal yetileri sonucunda edindiği fikirlerden yaptığı çıkarımlarla ulaştığı önerme ve doğruların kesinlik veya olasılıklarının belirlenmesi olarak kabul edilebilir. 'İman' ise akıl yürütmede olduğu gibi zihnin çıkarımlarına değil de, onların olağanüstü bir iletişim yoluyla Tanrı'dan geldiğini ileten kişiye duyulan güvene ve buna dayanan önermelere yönelik bir tasdiktir.³¹ Görüldüğü üzere Locke, aklın doğal yollarla ulaştığı bilgi ile vahiy yoluyla elde edilen bilgi arasında önemli bir ayırım olduğunu ifade etmektedir. *Essay*'de imana konu olan bilgi ile akıl bilgisinin çelişmeyeceğini; çelişme durumunda rasyonel bir şekilde ulaştığımız akıl bilgisinin (doğal vahiy) kabul edilmesi gerektiğini belirtir.³² Ancak ona göre vahiy yoluyla elde edilen bilgi akıl bilgisiyle zaten çelişmez çünkü akıl ile vahyin çelişmesi durumunda *Tanrı kendi yolunu kapatmış olur*.³³ Locke açısından akklı aşan ancak akla aykırı olmayan, meleklerin statüsü, ölülerin yeniden dirilmesi, ruhun ölümsüzlüğü gibi hususlar iman konusudur ve bu konularda aklın yapacağı herhangi bir şey yoktur. Tanrı, yanılmayan ve aldatmayan bir varlık olarak bunları insanın bilgisine sunmuştur. Ancak yine de akıl vahiy olduğu iddia edilen şeylerin vahiyle bildirilen şeyler olup olmadığına karar vermek durumundadır.³⁴ Ona göre "aklın ışığını bize veren Tanrı olduğuna göre onu kendi vahyini engelleyecek şekilde yaratarak kendi ellerini bağlamış olamaz."³⁵ Dolayısıyla Tanrı insana hayatını düzenlemede kullanacağı bilgiye ulaşması için aklı vermiş

³⁰ Bk. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/216-217.

³¹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/210-211.

³² Locke'un rasyonelliğin bir ölçütü olarak "Herhangi bir önermeyi, dayandığı kanıtın insana sağladığı güvenceden daha büyük bir güvenle kabul etmemek" (Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/217.) şeklinde ifade ettiği husus, din felsefesinde *katı akılcılık* olarak nitelendirilmektedir ve inancın kesin kanıtı dayanması gerektiğine yönelik yaklaşımı ifade etmektedir. Zagzebski'ye göre Batı Felsefe geleneğinde inancı delile dayandırmak, inancın değerini delile bağlı olarak belirlemek özellikle Locke'tan beri sıkça tartışılan bir husus olmuştur. Bu anlayışta delil dar anlamda deneysel verilerle, aklî delil ise öngörülen kurallara göre önceki verilerden çıkarım yapmayla ilişkili görülmüştür. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Zagzebski, *Philosophy of Religion: an Historical Introduction*, 223-224.

³³ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/215.

³⁴ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/213-215.

³⁵ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/215.

ve akli aşan hakikatleri de vahiy yoluyla bildirmiştir.³⁶ Görüldüğü üzere, Locke akli aşan şeyleri dışlamamakta, onların yine de vahiy olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Onun aşağıdaki ifadeleri, herhangi bir yanlış anlamayı önlemeye yöneliktir:

“Akıl her şeyde son yargıcımız ve rehberimiz olmalıdır. Fakat bununla Tanrı’dan vahyedilmiş herhangi bir yargıyı açıklamada akla başvurmamız ve eğer akılla açıklayamıyorsak onu reddetmemiz gerektiğini değil; vahiy olduğu bildirilen yargının gerçekten Tanrının bir hükmü olup olmadığını tespit etmek için akla müracaat etmemiz gerektiğini kastediyorum.”³⁷

“Akıl, ışığın ebedi babası ve tüm bilginin kaynağı olan doğal vahiydir ve bu vahiy, insanlığa, onların doğal yeteneklerinin erişim alanına koyduğu hakikatin bir kısmını iletir: Vahiy ise insanın Tanrı ile iletişimi sonucunda yeni şeyler keşfetmesini sağlayan ve bilgisini genişleten doğal akıldır. Akıl, yaptığı şahitlik ve delillerle bunların Tanrı’dan geldiklerini ve doğruluklarını teyit eder. Öyle ki, vahye yer açmak için akli ortadan kaldıran, her ikisinin de ışığını söndürür.”³⁸

Bu ifadelerden hareketle Locke’a göre akılla vahyin bir biriyle çelişmeyeceğini, uyum içerisinde olduğunu ve birbirini tamamladığını söylemek mümkündür. Ona göre vahiy insan bilgisinin sınırlarını genişletirken bir bilginin vahiy olup olmadığını belirleme vazifesi yine de akla aittir. David Hume (ö. 1776), Locke’un bu yaklaşımını şöyle ifade etmektedir:

“Locke, öyle görünüyor ki inancın aklın bir türünden başka bir şey olmadığını, dinin yalnızca bir felsefe dalı olduğunu ve din bilimin doğal olsun vahiyle açıklanmış olsun bütün ilkelerini ortaya çıkarmakta, her zaman ahlâkta, siyasette ya da fizikte herhangi bir hakikati kanıtlamak için kulanılanlara benzer bir akıl yürütme zincirinin kullanıldığını açıktan açığa öne sürmeye cesaret eden ilk Hristiyan olmuştur.”³⁹

Hume’a göre böyle bir yaklaşıma sahip olanlar, Stoacıların, Platoncuların ve Peripatiklerin (Aristotelesçilerin) dilini kullanmaktadır.⁴⁰ Locke’un belirttiği; “İnsan aklına güvensizlik gösterirsek, elimizde bizi dine götürecek başka bir ilke kalmaz”⁴¹ ifadesi Hume açısından ancak aklın doğrulama alanının dışında olan dinsel söylemi makul göstermeye ilişkin bir girişim olarak okunabilir. Dinin kanıtlanabilir bir nitelikte olmamasından ötürü akıl ile dinin birbirine bu denli yaklaştırılamayacağı düşüncesinde olan Hume, söz konusu fıkın yanlış olduğunu ve dinî meşrulaştırmaya/aklileştirmeye

³⁶ John Locke, *A Discourse of Miracles (The Reasonableness of Christianity içinde)* (California: Stanford University Press, 1958), 84-85.

³⁷ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/223.

³⁸ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/218.

³⁹ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (Ankara: İmge Kitabevi, 2016), 162.

⁴⁰ Hume, *Din Üstüne*, 163.

⁴¹ Hume, *Din Üstüne*, 163.

ilişkin girişimlerin bir parçası olduğunu düşünmektedir.⁴² Locke ise akıl yoluyla ulaşılan gerçek dinin yanlış olamayacağını ifade ederek dinin zaten aklî bir çizgide olduğunu düşünmekte ve dinî aklileştirmeye yönelik bir çaba içerisinde olmadığını haddi zatında dinin doğasına uygun davrandığını göstermeye çalışmaktadır.⁴³ Bu durum Locke açısından dine ait her şeyin aklın sınırları içerisinde olduğu anlamına gelmemektedir. Zira o, aklı aşan dinî unsurların varlığını yukarıda ifade edildiği gibi kabul etmektedir.

Locke açısından, zihnin karar veremediği ya da ihtimalli gördüğü durumlarda vahyi dinlemesi gerekir: “Zihnimizin doğal yetileri ve kavramları yoluyla doğruluğu hakkında yargıda bulunamayacağı her türlü vahiy önermesi; tamamen inançla ilgilidir ve mantığın ötesindedir.”⁴⁴ Dolayısıyla zihnin doğruluğu hakkında yargıda bulunamadığı ve rasyonel bir şekilde kesin karara varamadığı durumlarda vahyin peşinden gitmesinde bir sakınca yoktur hatta gitmesi gerekir.⁴⁵ Locke’un Hristiyanlığın inanç esaslarını rasyonalize etmeye yönelik olduğu sezilen bu düşünceleri, Hume’un yukarıdaki eleştirisini bazı noktalarda haklı çıkarıyor görünmektedir.

Delilci bir düşünür olan Locke’un aklın yetenekleriyle ilgili söz konusu düşünceleri, Aquinas’ın (ö. 1274) doğal teolojiyle ilgili düşünceleriyle çeşitli benzerlikler içermektedir.⁴⁶ Aquinas doğal teolojide aklın doğruları ve dinin doğruları olmak üzere ikili bir sınıflama yapmaktadır. Örneğin Tanrı’nın varlığı ve birliği gibi konularda akıl doğruya ulaşabilecek durumdadır ancak bazı inanç akideleri aklı aşan, onun üstünde birtakım niteliklere sahiptir.⁴⁷ Akıl bunları anlayamaz ve bu konularda vahyin bildirdiklerine tabi olmak durumundadır. Locke’un dinî bilgi anlayışı tam olarak böyle bir zemin üzerine inşa edilmemiş olsa da bazı dinî ilkelerle ilgili olarak aklı aşan noktalar ön gördüğünü söylemek mümkündür. Losonsky’nin belirttiği üzere, Locke *Essay*’de vahyin akıl süzgecinden geçmesi gerektiğini öne sürerken *Essay* dışındaki metinlerinde çoğunlukla bu fikri dile getirmemektedir. *Essay*’da çok kesin bir şekilde akla, imanda başat bir rol vermekte ve akla uymayan şeyleri kabul etmememiz gerektiğini belirtmektedir. Ancak sonraki dinî metinlerinde aklı aşan iman hakikatlerini akla uygun olanlar üzerinden değerlendirip kabul

⁴² Hume, *Din Üstüne*, 162-163.

⁴³ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/218.

⁴⁴ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/215.

⁴⁵ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/215. Bu konuda bir değerlendirme için bk. Ölmez, *John Locke ve Dini İnancın Aklılığı*, 170-172.

⁴⁶ Mahmut Buyankara, *Tanrı’nın Varlığını Bilmek: Mâtürîdî’de İman, Delil ve Sorumluluk* (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2024), 121-122.

⁴⁷ Thomas Aquinas, *Summa Contra Centiles*, çev. Joseph Rickaby (y.y.: The Catholic Primer, 2005), 1/3.

edebileceğimizi öne sürmektedir.⁴⁸ Bu noktada akli aşan şeyler ile açıkça akla aykırı olan şeylerin aynı muameleye tabi tutulmaması gerektiğini belirtmek gerekir. Örneğin Tanrı'nın ezeli ve ebedi olması gibi aklın tam olarak kavrayamadığı aşkın bir niteliğin akla uygun olan şeyler üzerinden değerlendirilip kabul edilmesi uygun bir tasdik olarak görülebilir. Ancak akla açıkça aykırı olan içinde mantıksal bir çelişki barındıran örneğin *herkesin doğuştan günahkâr doğduğuna ilişkin bir dinsel önermenin* kabul edilmesi ise makul görünmemektedir. Dolayısıyla akli aşan bir vahiy ifadesi, mantıksal bir çelişki içermiyorsa, apriori zorunlu doğrular ile amprik doğrulara ve aklın çıkarımlarına uygunsa kabul edilmesinde bir sakınca görünmemektedir.⁴⁹

Locke'un vahiyle ilgili yaşanan zorlukları; vahyin yapısı, dilin sınırlılıkları ve insanın bilgi sınırlarını aşan hususlardaki (melekler, âhiret vb.) kapasite yetersizliğine bağladığını çıkarsamak mümkündür. O, insanın kendi aklıyla ulaştığı doğal dinin doğru ve savunulabilir olduğunu ifade ederken, vahiy dininin ise çeşitli doğal ve toplumsal belirsizliklerin yanı sıra dilin kullanımından kaynaklı engellerle kuşatıldığını düşünür.⁵⁰ Locke açısından vahyin yanlış anlaşılmasının sebeplerinden biri dili oluşturan kelimelerdeki kusurlardır. Tanrı'nın vahyi dil ile ifade edilirken dildeki sınırlılıklar ve ifade biçimlerinden kaynaklı olarak çeşitli şüpheler meydana gelmektedir.⁵¹ Diğer bir husus vahyin içeriğinin bizden kaynaklı olarak meydana gelen kusurlardan ötürü yanlış anlaşılmasıdır. Dolayısıyla vahiy ifadelerini akla aykırı bir biçimde anlayarak Tanrı'nın muradını yanlış anlamış olmamız mümkündür.⁵² Öte yandan Locke'a göre kendi bilgilerimizle ve tefekkürümüzle açık bir şekilde keşfettiğimiz gerçek, her durumda bizim için vahiy tarafından iletilenlerden daha kesin olacaktır. Çünkü vahyin ilk başta Tanrı'dan geldiğine dair sahip olduğumuz bilgi, hiçbir zaman kendi fikirlerimiz arasındaki uyumun veya anlaşmazlığın açık ve seçik algısından elde ettiğimiz bilgi kadar bizi emin kılmaz.⁵³ Buradan hareketle kesin ve kendinden delilli olan önermelerin vahyin desteğine ihtiyaç duymadığını söylemek mümkündür. Yeterince açık olmayan, hakkında bilgimiz olmayan şeyler ve doğal yetilerimiz ile aklımızı aşan hususlar için vahyin yardımına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca Locke'a göre bir vahiy ifadesini anlamamak çelişkili bir durum oluşturmaz. Zira vahiy

⁴⁸ Michael Losonsky, "Locke And Leibniz On Religious Faith", *British Journal for the History of Philosophy* 20/4 (2012), 12. Locke'taki söz konusu fikri değişimin nedenleri bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için Losonsky'nin adı geçen metnin ilerleyen sayfalarına bakılabilir.

⁴⁹ Bk. Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 54, 56.

⁵⁰ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/24-25.

⁵¹ Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 57-58.

⁵² Ölmez, *John Locke ve Dini İnancın Aklılığı*, 166-167.

⁵³ Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 54.

önergeleri doğru olsa bile bunu tam olarak bilemeyiz.⁵⁴ Bu durum, insanın vahiy bilgisine sahip olmayacağı anlamına gelmemektedir. Bilakis Locke'a göre insan vahiy bilgisine sahip olabilir ancak bu bilgi dolaysız bir *sezgiyle*⁵⁵ kavranan veya kesin kanıtlanan bir bilgi değildir. Çünkü vahiy önermeleri ampirik bir şekilde ve kendiliğinden delilli olarak doğrulanamaz. Ona göre bunun nedeni iman ve bilginin zihnin farklı eylemleri olması ve imanın bilgiden soyutlanan yapısıyla ilgilidir.⁵⁶ Zira iman kesin olarak kanıtlanabilir olduğunda iman olmaktan çıkar. Buradan hareketle Helm'in de işaret ettiği üzere Locke'un iman anlayışı, kesin olarak doğrulanamayan muhtemel bir kanaat niteliğine sahiptir.⁵⁷ Bu çıkarım; *Bilgi'nin en dar tanımıyla geleneksel vahyin bilgisi olamaz* anlamına gelmektedir. Ancak yine de vahiy bizim duyuşsal ve apriori bilgilerimizle çelişiyor olamaz. Dolayısıyla kesin değil, ihtimalli bir doğruluğu ifade eder.⁵⁸ Locke, inanmanın ampirik bilgi gibi bir kesinlik içermediğine vurgu yaparak, kesinliğin imanının tabiatına uymadığını belirtmektedir.⁵⁹ Ayrıca o; akıl, vahyin garantisidir ve vahiy aklın onu desteklediğinden daha sağlam gerekçelere sahip değildir, demekle beraber aklın doğruluğu hakkında yargıda bulunamayacağı konularda vahyin peşinden gitmesi gerektiğini ifade ederek⁶⁰ problemin çözümünde yaşadığı gerilimi açıkça hissettirmektedir.

Helm, Locke'un duruşunu üç aşamalı bir şekilde ifade eder: ilk olarak, Locke'un doğal dine yüksek değer biçmesinin nedeni vahyi doğrulamak ve doğal dine ilişkin doğruları yeniden yayınlamaktır. İkinci aşama, Locke'a göre ihtimal ve kesinlik arasındaki fark iman ile bilgi arasındaki fark gibidir. Bilgi dolaylımsız, kendiliğinden delilli ve görünür bir ilişkiye sahiptir, iman ise değildir. Dinî inançlar özel bir tasdike dayanır. Üçüncü aşamada ifade edilen şey *tutku ile bağlanma* karşıtı bir fikir olup iman bilinmeyen şeye yapılmakla beraber Tanrı adına ifade edilen her şey Tanrı'dan gelmiş değildir.⁶¹ Dolayısıyla Locke açısından "tutku" düzeyinde bir inanç ile gerçek dinî inancı akıl yoluyla birbirinden ayırmak mümkündür.

Görüldüğü üzere Locke doğal akıl yoluyla elde edilen bilgiler ile vahyin doğruları arasında bir ayırım yapmaktadır. Ancak vahyin doğal akıl

⁵⁴ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/215.

⁵⁵ Locke'un "sezgisel bilgi"den kastı zihnin iki ide arasındaki uyuşmayı ve zıtlığı başka bir ideaya ihtiyaç duymaksızın doğrudan kavramasıdır. Örneğin "iki birden çoktur", "siyah beyaz değildir" gibi ifadeler.

⁵⁶ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/210-213.

⁵⁷ Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 58-62. Bu konuda bir değerlendirme için bk. Tahsin Ölmez, "John Locke ve Hristiyan İnancının Aklîliği", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 6/1 (2016), 251-264.

⁵⁸ Bk. Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 54, 56.

⁵⁹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/210-211.

⁶⁰ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/215.

⁶¹ Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 64-65.

yoluyla ulaşılan bilgiler gibi ampirik bir kesinliğinin olmadığını düşünse de akla aykırı olmayan vahiy doğrularının kesin bağlayıcılığından şüphe etmemektedir. Ona göre, akklı aşan dinî hakikatler imanın konusudur ve onları herhangi bir doğruluk testine tabi tutmamız mümkün değildir. Onlar tasdikle, diğer bir ifadeyle kabul ve onaylamayla ilgili olup insanın sahip olduğu yeteneklerle bilemeyeceği niteliktedir. Bu nedenle Locke açısından aklın üzerinde olan dinî hakikatlere iradi bir yolla iman etmek gerekir.⁶² Locke, akklı aşan dinî hakikatlere bu şekilde kapı aralamakta ve söz konusu açılımı kendi bilgi yaklaşımına aykırı görmemektedir.

Çetin'e göre bu durumda Locke, bir taraftan Tanrı'nın vahiy yoluyla insanlara birtakım kurallar bildirdiği ve insanların buna ihtiyaçlarının olduğu, bir taraftan da insanın edindiği bütün bilgiyi tecrübeden hareketle kazandığı şeklinde birbiriyle uyuşması mümkün görünmeyen iki ayrı görüşe sahiptir. Eğer insana vahiy yoluyla birtakım bilgilerin ve ahlâk kurallarının verildiği kabul ediliyorsa, insan bilgisinin tek kaynağının tecrübe olduğu nasıl ileri sürülebilir? Locke felsefesindeki bu zorluk aslında onun vahiy hakkındaki düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Çetin açısından, Locke'un kendisi de bu zorluğun farkında olup kendi *istisna kabul etmeyen* katı ampirizmine zarar vermeden sorunu çözmeye çalışmaktadır. Fakat bunda başarılı bir sonuca ulaştığını söylemek güç görünmektedir. Sonuç olarak ona göre, Locke'un vahiy yoluyla insana akklı aşan bazı doğaüstü hakikatlerin ve doğru ahlâk kurallarının gönderilmiş olduğunu onaması, kendi istisna kabul etmeyen ampirizminde kapatılması güç bir yara açmıştır.⁶³

Locke'un, akklı aşan bazı doğaüstü hakikatlerin, vahiy yoluyla gönderildiğini kabul etmesi Çetin'in haklı eleştirilerine maruz kalmakla birlikte, Locke açısından söz konusu eleştirilere şöyle bir cevap vermek mümkündür: Konuyla ilgili Locke'un esas itirazı, insanın doğuştan birtakım bilgiler getirdiğine yönelik rasyonalistlerin öne sürdüğü görüşleredir. O zihnin doğuştan herhangi bir bilgi getirmediyi öne sürerken insanın kazandığı tüm bilginin sonradan deney ve tecrübe yoluyla edinildiğini, vahyin de böyle bir tecrübenin içinde yaşanan bir süreç olduğunu ve insanın akllî olgunluğa erişerek *vahyin farkına vardığını/onu sonradan edindiğini* öne sürmektedir. Dolayısıyla her ne kadar insan tecrübesine doğrudan konu olmasa da vahiy bilgisinin sonradan edinilen bir bilgi olduğunu öne sürmek Locke perspektifinde 'doğuştan gelen bilgilerin reddi' anlamında makul görünmektedir. Ayrıca bazı vahiy konularının insan aklının anlayamayacağı nitelikte olması Locke açısından onların reddedilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir.⁶⁴

⁶² Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/210-211.

⁶³ Çetin, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, 187-188.

⁶⁴ Bk. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/210-224; Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 53-61.

Çetin, Locke'un bu tutumuyla bağlantılı olarak vahyin insanlara bir takım doğaüstü hakikatleri bildirmesini tasdik ettiği için onun bilgi anlayışının yalnızca ampirist değil, aynı zamanda fideist bir karaktere sahip olduğunu iddia etmektedir.⁶⁵ Bu durumda O'Connor'un yaptığı tespit yerinde gibi gözükmemektedir. Ona göre Locke'un iman hakkındaki tezi; *onun mantıksal olarak gerekçelendirilemeyeceği* yönündedir.⁶⁶ Benzer şekilde Helm de Locke açısından dine imanın epistemolojik olarak bir bilgi formunda değil, inanç formunda olduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Bu eleştirileri öngören Locke *Essay*'de şu açıklamalarda bulunmaktadır: Akıl bizim son yargıcımız ve her şeyde bizim rehberimiz olmalıdır. Bununla doğal ilkelerden çıkarılamayan/anlaşılamayan bir vahiy önermesini atalım demiyorum fakat Tanrı'dan gelen bir vahiy olup olmadığına akıl yoluyla karar verelim diyorum.⁶⁸ Vahiy ile aklın birbirinden ayıramayacağını ifade eden Locke yine de vahye akıldan daha yüksek bir öncelik vermekte ve akılı aşan vahiy ifadelerini kabul etmemiz gerektiğini belirtmektedir. Locke'un bu tutumuyla fideistik bir eğilim içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Yine *Essay*'de Tanrı'nın insanın zihnini belli doğruları öğrenecek biçimde aydınlatıp onları iyi bir şekilde yönlendirebileceğini ve zaman zaman da bunu yaptığını ifade etmektedir.⁶⁹ Locke bu şekilde Tanrı'nın inâyetine alan açmakta ve doğrudan ya da dolaylı olarak O'nun desteğini kabul ettiğini göstermiş olmaktadır.

3. Tanrı'nın İnâyeti

Locke'un bu konudaki düşüncelerine geçmeden önce inâyet kavramının tanımını vermek konumuz açısından önem arz etmektedir. İnâyet; teistik anlayışta Tanrı'nın yardımı ve desteğini ifade etmek için kullanılmakta olup O'nun insanları doğru yola iletmesi, gerçeğin farkında olmalarını sağlaması ve gözetmesi gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁰ İnâyeti genel hatlarıyla ikiye ayırmak mümkündür: *genel inâyet* (providence), Tanrı'nın âleme belli amaçlara yönelik müdahalesi iken özel *inâyet* (grace), kulun fiillerine yönelik ilâhî bir yardım ve lütuf olarak nitelenebilir.⁷¹ Genel inâyet bu anlamıyla, Tanrı'nın evreni düzenlemesi, koruması ve varlıkta tutmayı sürdürmesine ilişkin pozitif yöndeki müdahalesini ifade etmektedir.⁷² Bu-

⁶⁵ Çetin, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, 220.

⁶⁶ D. J. O'Connor, *John Locke* (Harmondsworth: Penguin Books, 1952), 200.

⁶⁷ Helm, "Locke on Faith and Knowledge", 54.

⁶⁸ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/223.

⁶⁹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/224-225.

⁷⁰ Kasım Turhan, "İnâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/265-266.

⁷¹ İbrahim Medkur, *Mu'cemu'l-felsefe* (Kahire: Metabiul Amiriye, 1983), 129.

⁷² İbn Sinâ, *Kitâb'ş-Şifâ Metafizik*, ed. Muhittin Macit, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera, 2013), 2/160.; Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015), 3/308. Ayrıca ben-

rada Tanrı'nın kullarına yönelik olumlu yöndeki müdahalesini ifade eden özel inâyet (lütuf/grace) düşüncesine değinilecektir.

Hristiyanlıktaki ilâhî lütuf anlayışı mezheplere göre farklılıklar göstermekle birlikte genel olarak insanın kendi çabalarıyla kurtuluşa eremeyeceğini, Tanrı'nın kullarına sunduğu karşılıksız sevgi, yardım ve destek sayesinde kurtuluşun mümkün olduğunu öngörür.⁷³ Locke'un inâyet anlayışı ise aşağıda ifade edileceği üzere genel Hristiyanlık düşüncesinden biraz daha farklı olup o, insan aklı, özgürlüğü ve ahlâkî sorumluluğu bağlamında inâyeti değerlendirmiştir.

Katı akılcı bir filozof olan Locke'un, samimi bir arayış içerisinde olan insanlara yönelik Tanrı'nın *doğru yolu/kendi yolunu* kolaylaştırması şeklinde gördüğü inâyet düşüncesini kabul etmesi konumuz açısından oldukça dikkat çekici bir noktayı oluşturmaktadır. Locke'un Tanrı'nın inâyetiyle ilgili özel bir yorumu olmamakla birlikte eserlerinden insan ile Tanrı arasında özel bir bağ gördüğünü çıkarsamak mümkündür.⁷⁴ Yukarıda ifade edildiği üzere özellikle aklı aşan iman hakikatlerinin varlığına dayanarak iman ile aklı birbirinden ayıran Locke, imanın akılla ulaşılan ancak onun ötesinde unsurlar barındıran niteliklerini kabul etmektedir. Söz konusu akidelere nasıl ulaşılacağı, onların nasıl bilinecekleri veya iman edilecekleri konusunda insan için destekleyici bir unsur ve bir çıkış noktası olarak Tanrı'nın lütuf ve inâyetini kabul ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Locke'a göre bir kişinin Hristiyan olabilmesi için vaaz ve iknaya ek olarak Tanrı'nın inâyetine ihtiyaç vardır. Locke bu anlamda mucizelerin de içsel olarak etkili olduğu kanatındadır.⁷⁵ *Reasonableness*'in hemen önsözünde gerçekleri anlamamızı sağlayan Tanrı'ya bu lütfundan dolayı minnettar olduğunu belirtmektedir.⁷⁶ İmanın salt bilgidен ibaret olmadığı kabulü onun düşüncesinde, Tanrı'nın kendisine samimi bir şekilde yönelen insanlar için

zer bir tanım için bk. H. P. Owen, "Providence", *Encyclopedia Of Philosophy*, ed. Donald M. Borchert (USA: Thomson Gale, 2006), 8/99.

⁷³ P. J. Gannon, "Divine Grace", *The Irish Monthly* 51/596 (1923), 61-67; James Swindal, "Faith: Historical Perspectives", *Encyclopedia Of Philosophy* (Erişim 14 Şubat 2025). İslâm dininde inâyet düşüncesi bundan tamamen farklı olup Tanrı'nın kendisine yönelen kulları için doğru yolu kolaylaştırması, yardımı ve desteği, "Allah'ın kullarının fiillerini sevdiği şeylere yönlendirmesi" anlamında kullanılmaktadır. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülkâki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra, 2010), 1170. Ayrıca "Allah'ın yardımı ve lütfu anlamında" kullanılan 'tevfik' kelimesi için bk. Hülya Alper, "Tevfik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/8-9.

⁷⁴ Ölmez, *John Locke ve Dini İnancın Akıllılığı*, 148.

⁷⁵ John Locke, "A Third Letter Concerning Toleration", *The Reasonableness of Christianity* (California: Stanford University Press, 1958), 90.

⁷⁶ John Locke, *The Reasonableness of Christianity* (California: Stanford University Press, 1958), 24.

iman yolunu kolaylaştırıcı desteğini ifade etmekte ve bu yardımı gerekli görmektedir.

Locke'a göre Tanrı insanları belirli bir gaye doğrultusunda yaratmış ve uymak zorunda oldukları bir davranış modelinden sorumlu tutmuştur. İnsan akıl, bilgi, duyular ve bedenle donatılmış, bunları tamamlayan ve hızlı bir şekilde istediği yönde hareket etmesini sağlayan ruhun idaresine bırakılmıştır. Ayrıca insan, sahip olduğu tüm bu yeteneklerin farkındadır. Dolayısıyla en bilgili varlık olan Yaratıcının ona bu nitelikleri herhangi bir eylemde bulunmaması, tembellik ve aylaklık yapması için bağışladığını düşünmesi mümkün değildir. Bunları Yaratıcının onuruna, hürmetine ve insanlığın mutluluğuna yönelik bazı şeyler yapmak için işlevsel kılması gerektiği oldukça açıktır.⁷⁷ Öyleyse insanın kendisini yaratıcı bilmesi, tanıması ve onun istediği doğrultuda doğru davranışlar gerçekleştirmesi bir başka deyişle vahyin işaret ettiği yönde hareket etmesi beklenmektedir.

Locke açısından insanın sorumlu davranışlar gerçekleştirebilmesi için evrende kaosun değil düzenliliğin hâkim olması gerekmektedir. İnsanın istenilen davranışları gerçekleştirmesi ve bunlardan sorumlu tutulması için ortam, şartlar ve çevrenin uygunluğu esastır. Locke'un bundan kastı ise dünyanın içinde bulunduğu düzenliliktir yani sahip olduğu tabiat kanunlarıdır.⁷⁸ Locke'a göre dünyanın bir düzen içerisinde işlemesi insanın kendisi ve çevresiyle ilgili endişelerini, korkularını azaltmakta ve tercihlerinde özgür bir şekilde hareket etmesine olanak sağlamaktadır. Doğa yasasına, insanı bağlayıcı ve zorunlu kılıcı bir kanun olma niteliği kazandıran şey, doğanın ışığıyla bilinebilen bu kanunun ilâhî iradenin bir ürünü ve emri olmasıdır. Tanrı'nın âleme yerleştirdiği 'doğa yasası' bir yandan âleme düzenlilik kazandırırken öte yandan bu âlemde yaşayan bir varlık olarak insana çeşitli sorumluluklar yüklemiş ve onu bunlara uymaya mecbur kılmıştır.⁷⁹ Doğa yasası, evrendeki diğer tüm yasalar ve insanlar için bağlayıcı niteliktedir. Çünkü bu yasa, diğer yasaların zorunlu olarak ihtiyaç hissettiği tüm gereklilikleri sağlamaktadır. Ayrıca bu yasanın yaratıcısı olan Tanrı, onun hayatımızın ve eylemlerimizin temel kuralı olmasını istemiş ve onu yeterince duyurmuştur. Doğa yasasını anlamaya istekli olan, yeterince zaman ve enerji ayıran herkes onu bilebilecek durumdadır. Sonuç olarak Locke'a göre doğa yasasının insanlar için bağlayıcı olduğu apaçık bir gerçektir.⁸⁰ Locke doğa yasasının oluşturduğu düzenliliği, insanın iman etmesi yolunda temel bir *unsur/zemin* olarak görmektedir. Kaosun hâkim olduğu bir ortamda akıllı varlıkları hayrete düşüren bir düzenlilik olmadığı için

⁷⁷ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/130, 2/284.

⁷⁸ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/78.

⁷⁹ Locke, *Questions concerning the Law of Nature*, 101.

⁸⁰ Locke, *Questions concerning the Law of Nature*, 211.

insanın, yaratıcının hikmetli işlerini düşünmesi, O'na iman etmesi ve bu uğurda bir çaba içerisinde olması düşünülemez.

Locke doğa yasasını da kapsadığını ifade ettiği ‘ilâhî yasa’ hakkında şunları ifade etmektedir;

“Ben, ilâhî yasayla Tanrı’nın ister doğanın ışığıyla, ister vahyin sesiyle insan eylemlerine koyduğu yasayı ifade ediyorum. Tanrı’nın insanların kendilerini yönetmeleri için bir kural koyduğunu inkâr edecek kadar kaba biri yoktur sanırım. Tanrı’nın bunu yapma (yasa koymaya) hakkı vardır; zira biz onun yaratıklarıyız; eylemlerimizi en iyi olana yönlendirmek için iyiliğe ve bilgeliliğe sahiptir ve bunu sonsuz şekilde ve sürede ödülleri ve cezalarla, başka bir hayatta uygulama gücüne sahiptir; çünkü hiç kimse bizi onun ellerinden/hâkimiyet alanından çıkaramaz.”⁸¹

Locke’un, Tanrı’nın hem doğa yasaları hem de vahiy yoluyla insanın doğru davranışlar ortaya koyması için bir yasa belirlediğini ve insanın söz konusu yasaya uygun davranmasını Tanrısal bir görev olarak düşündüğünü söylemek mümkündür. İnsanın Yaratıcının yasalarına uygun davranmayı irade etmesi durumunda Tanrı’nın ona bu yolu kolaylaştıracağını ifade eden Locke insanın doğru davranışlar yapmasını gelecek dünyada elde edeceği sonsuz hayatla ilişkili görmektedir. Ona göre insan doğru davrandığı sürece gelecek dünyada mutlu olacaktır.⁸² Ancak Locke açısından, yukarıda ifade edildiği üzere, bazı iman hakikatleri insanın anlama kapasitesini aştığından aklın tüm iman akidelerini bilmesi ve kendisini kurtuluşa götüreceği yolu tek başına bulması mümkün değildir.⁸³ Dolayısıyla akıl ancak insanın bazı iman hakikatlerini anlaması ve onu kabul edecek zihinsel olgunluğa ulaşmasına destek olabilir. Ona göre iman ise bundan daha öte bir şey olup tamamen kalplerin kabulüne dayanır. Bu kabule insanı götüreceği olan şey ise sadece Tanrı’nın inâyetidir. Çünkü kalpleri imana açan ve aydınlatan Tanrı’dır.⁸⁴

Locke’a göre inanmak için irade eden ve Tanrı’nın yasalarına uygun davranmaya çalışan kişiye Tanrı lütfu ve inâyetiyle doğru yolu gösterecektir. Onun ifadelerinde Tanrı’nın içimizi aydınlatan ışığına güçlü bir vurgu olduğunu görmek mümkündür; iman hakikatlerini neyin doğru yaptığını bilemeyiz fakat onların doğruluğuna kesin olarak inanırız.⁸⁵ Helm’e göre, Locke açısından bu inançlar duyuşal ve bilimsel bilgede olduğu gibi onlara

⁸¹ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/331-332.

⁸² Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 1/77, 92.

⁸³ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/213-215; John Locke, *A Discourse of Miracles (The Reasonableness of Christianity içinde)* (California: Stanford University Press, 1958), 84-85.

⁸⁴ Locke, *The Reasonableness of Christianity*, 71-74. Bu konuda bazı değerlendirmeler için bk. Çetin, *John Locke’da Tanrı Anlayışı*, 93-94.

⁸⁵ Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2/210-211.

yönelik kesin bilgi ve bağlılık gerektirmemekle birlikte yine de bunların kesin bağlayıcılığına inanmamız gerekir.⁸⁶ İman konularını kesin doğrulama imkânı olmamakla birlikte bunlar kesin inanç ve itaat isterler. Dolayısıyla Locke, insanın anlama kapasitesini aşan bazı iman hakikatlerini onaylamak için Tanrı'nın inâyetine önemli oranda ihtiyaç olduğunu belirtmekte, hatta bunu temel bir gereklilik olarak görmektedir. Aksi takdirde bunların akıl tarafından kabul edilmeyebileceğini düşünmektedir. Locke'a göre bir kişinin Hıristiyan olması için vaaz ve iknanın dışında, başka şeylere yani Tanrı'nın lûtfuna ihtiyaç vardır.⁸⁷ Locke İncil'den şöyle bir alıntı yaparak inâyet düşüncesini açıklamaya çalışır:

“Şeytanlar inanır ve ürperir”⁸⁸ ancak onlar yine de kurtulamazlar. Onlar herhangi bir imanla kurtulamazlar çünkü onlara iman kurtuluş için önerilmemiştir. İman bir kurtuluş yolu olarak yalnızca insanoğluna lütfedilmiştir. İnsanlar eğer İsa'nın Mesih olduğuna ve Kurtarıcı Kral olduğuna inanırlarsa ve günahlarından pişmanlık duyarlarsa, Tanrı onlara oldukça merhametli davranacaktır ve lütuf için verdikleri ahit gereğince kendilerinden istenen diğer şartları yerine getirirlerse, Tanrı onları bu inançlarından dolayı haklı çıkaracak ve kusurlarını affedecektir. Böylece onlar adil ve doğru insanlar olarak görülecek ve sonsuz yaşamı miras alacaklardır.”⁸⁹

Görüldüğü üzere Locke, insanların Tanrı'nın inâyetini hak etmek için İsa'ya inanmaları ve günahlarından pişmanlık duymaları gerektiğini ileri sürmektedir. Ayrıca inâyetin sadece insanoğluna bahşedildiğini ve insanın onu elde etmek için gönüllü bir şekilde inanması gerektiğini, inanmayanların ise ondan mahrum olacaklarını ifade etmektedir. Locke'a göre, Tanrı'nın varlığına inandığı halde onun yasalarına uymayan ve hükümlerini kabul etmeyen kişiler (örneğin şeytan) birer isyankârdır ve Tanrı onları, suçlarını arttıran bu inançlarından dolayı haklı çıkarmayacaktır. Bu durumda işe yarayan şey sevgi temelinde oluşan ve içinde itaat ile ameli barındıran bir imandır.⁹⁰ Öyleyse iman etmek Locke'a göre tek başına yeterli olmayıp kişinin isteyerek ve severek iman etmesi ve sahip olunan imanın kişiyi doğru fiillere yönlendirmesi gerekir. Locke, Tanrı'nın içimizdeki ışığı ve inâyetinin iman hakikatlerine inanmada bize yardımcı olabileceğini ileri sürmektedir. Bununla beraber Tanrı'nın lûtfu kendiliğinden değil kişinin iman etmeye yönelik eğilimi ve gayreti sayesinde gerçekleşmektedir.⁹¹ Ona göre, Tanrı insanlara doğru yolu bulmaları için akıl ve özgür irade vermiş

⁸⁶ Helm, “Locke on Faith and Knowledge”, 57.

⁸⁷ Locke, “A Third Letter Concerning Toleration”, 90.

⁸⁸ Yeni Ahit, St. James 2:19.

⁸⁹ Locke, *The Reasonableness of Christianity*, 44.

⁹⁰ Locke, *The Reasonableness of Christianity*, 46, 49-50.

⁹¹ Locke, *The Reasonableness of Christianity*, 45-46.

ve bunları lütfu ile desteklemiştir. O kendilerine yüklenilen sorumluluğun gereğini yapmayanların ise bu anlamda ilâhî destekten mahrum kalacağını düşünmektedir.

Sonuç

Sahip olduğumuz tüm bilgilerin tecrübe yoluyla sonradan kazanıldığını öne süren Locke'a göre, vahiy olduğu iddia edilen bir bilginin, gerçekliğini test etmenin yolu akıl yürütmektir ancak tüm vahiy bilgileri aklın anlayabileceği nitelikte değildir. Örneğin Locke'un melekler, öteki dünya inancı ve ruhun ölümsüzlüğü gibi akli aşan hususları insanın anlama kapasitesini aşan inançlar olarak kabul ettiği görülmektedir. Öte yandan insanın doğuştan günahkâr olduğu fikrini kabul etmemesi insanın doğuştan herhangi bir bilgi getirmediğine ilişkin yaklaşımıyla tutarlılık oluşturmaktadır. Ancak akli aşan vahiy önermeleri konusunda bazen akla bazen vahye öncelik vermesi, kendi akılcı tutumu ve Hristiyan inanç esasları arasındaki sıkışmışlığın bir göstergesi olarak okunabilir.

Locke'un bu çalışmada ifade edilen görüşlerinden hareketle, doğrudan duyuşal bilgiye konu olmayan iman esaslarını delillendirmeye ve kabul edilmelerine dönük olarak Tanrı'nın inâyetine yer açmaya çalıştığını çıkarsamak mümkündür. Onun inâyet düşüncesi Tanrı'nın; kendi çabalarıyla kurtuluşa eremeyecek olan insanlara yönelik karşılıksız lütfu ve merhameti anlamındaki Hristiyan inancından farklı olmakla birlikte tamamen ondan bağımsız değildir. Locke, asli günah doktrinini kabul etmemesiyle tutarlı bir şekilde insanın kendi çabası ile kurtuluşunu mümkün gördüğünden onun bu tutumu Hristiyanlığın genel inâyet yaklaşımından ayrılır. Ancak Tanrı'nın, insanın anlama kapasitesini aşan bu *zorlu yolu/iman yolunu* kolaylaştırması ve insanı kurtuluşa erdirmesi, anlamındaki inâyet fikrini savunması Locke'un Hristiyan dinî yaklaşımından etkilenimini göstermektedir. İnâyeti; kişinin İsa'nın kurtarıcı kral olduğuna inanması, doğruya yönelmesi, inanmayı irade etmesi ve buna ilişkin bir çaba içerisinde olmasına bağlı olarak Tanrı'nın kendisine sağlamış olduğu ek bir destek ve yaşamı boyunca ahlâklı davranmayı içeren bu zor yolu kolaylaştırmaya, ışığı ile aydınlatmaya ilişkin bir yardım ve lütuf olarak görmektedir. Onun düşüncesinde, Tanrı'nın yolunu (doğru yolu) irade etmeyen ve ona ulaşmaya yönelik herhangi bir gayret içerisinde bulunmayan kişiler Tanrı'nın inâyetinden mahrum kalacaklardır. Dolayısıyla imanın doğrudan amprik bilgiye konu olmadığını kabul eden Locke'un inâyete ilişkin düşünceleri onun, imanda akli ön plana çıkaran ve insanın kendi çabası ile kurtuluşunu mümkün gören düşünsel sistemiyle uyumlu görünmektedir.

Kaynakça

- Aaron, Richard I. *John Locke*. Oxford: Clarendon Press, 2. Basım, 1955.
- Alper, Hülya. “Tevfik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aquinas, Thomas. *Summa Contra Centiles*. çev. Joseph Rickaby. y.y.: The Catholic Primer, 2005. <https://basilica.ca/documents/2016/10/St.%20Thomas%20Aquinas-The%20Summa%20Contra%20Gentiles.pdf>
- Buyankara, Mahmut. *Tanrı'nın Varlığını Bilmek: Mâtürîdî'de İman, Delil ve Sorumluluk*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2024.
- Chignell, Andrew, Pereboom, Derk. “Natural Theology and Natural Religion”, erişim: 7 Şubat 2025. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Spring 2025 Edition. Ed. Edward N. Zalta, Uri Nodelman, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/natural-theology/>>.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015.
- Çetin, İsmail. *John Locke'da Tanrı Anlayışı*. Ankara: Vadi Yay., 1995.
- Gannon, P. J. “Divine Grace”. *The Irish Monthly* 51/596 (1923), 61-67.
- Gibson, James. *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1917.
- Helm, Paul. “Locke on Faith and Knowledge”. *The Philosophical Quarterly* 23/90 (1973), 52-66.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. Ankara: İmge Kitabevi, 5. Basım, 2016.
- İbn Sînâ. *Kitâb 'ş-Şifâ Metafizik*. ed. Muhittin Macit. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 2 Cilt. İstanbul: Litera, 2. Basım, 2013.
- Locke, John. *A Discourse of Miracles (The Reasonableness of Christianity* içinde). California: Stanford University Press, 1958.
- Locke, John. “A Third Letter Concerning Toleration”. *The Reasonableness of Christianity*. California: Stanford University Press, 1958.
- Locke, John. *An Essay Concerning Human Understanding*. 2 Cilt. New York: J & J. Harper Printers, 1824.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıadıroğlu. İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013.
- Locke, John. *Questions concerning the Law of Nature*. çev. Robert Horwitz, v.dğr. Ithaca and London: Cornell University Press, 1990.
- Locke, John. *The Reasonableness of Christianity*. California: Stanford University Press, 1958.
- Losonsky, Michael. “Locke And Leibniz On Religious Faith”. *British Journal for the History of Philosophy* 20/4 (2012).
- Medkur, İbrahim. *Mu'cemu'l-felsefe*. Kahire: Metabiul Amiriye, 1983.
- O'Connor, D. J. *John Locke*. Harmondsworth: Penguin Books, 1952.
- Owen, H. P. “Providence”. *Encyclopedia Of Philosophy*. ed. Donald M. Borchert. 8/99-100. USA: Thomson Gale, 2006.
- Ölmez, Tahsin. *John Locke ve Dini İnancın Akliliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Ölmez, Tahsin. “John Locke ve Hristiyan İnancının Aklîliği”. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 6/1 (2016), 251-264.

Râgıb el-İsfahânî. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra, 2010.

Swindal, James. “Faith: Historical Perspectives”. *Encyclopedia Of Philosophy*. erişim 14 Şubat 2025. <https://iep.utm.edu/faith-re/>

Turhan, Kasım. “İnâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Uzgalis, William. “John Locke”. erişim 2 Kasım 2024. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Fall 2024 Edition. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman, <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/locke/>>.

Wahlberg, Mats. “Divine Revelation”. erişim 5 Kasım 2024. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Fall 2024 Edition. ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/divine-revelation/>

Zagzebski, Linda T. *Philosophy of Religion: An Historical Introduction*. Oxford: Blackwell Pub, 2007.